

It has been determined that in the various cultures non-verbal consent gestures can have different meanings.

Key words: dialogue, consent, non-verbal means of communication, social and cultural dependence, speech etiquette.

УДК 811.161.74'231

Зоя Валюх (Київ)

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ТА СЛОВОТВІРНЕ НАПОВНЕННЯ НАЙМЕНУВАНЬ ОСІБ ЯК ЗАСІБ ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНОСВІТУ В ПОЕМІ І.П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО “ЕНЕЇДА”

У статті розглядається національна картина світу в поемі І.П. Котляревського. Проаналізовано іменники, які виконують функцію найменування осіб у поетичному тексті. З'ясовано словотвірну структуру та особливості функціонування назв осіб за різними ознаками.

Ключові слова: функція, номінація, словотвірна структура, іменник, назви осіб.

“Енеїда” І.П. Котляревського – геніальний твір, тасмниця безсмертя якого в реалістичному, етнографічно точному відображенні життя українського народу засобами живої української мови, бо мова, як відомо, щонайяскравіше передає дух самого народу. У час найбільшого приниження українського етносу (руйнування Січі царицею Катериною, заборона української мови, наказ друкувати книжки тільки “помосковському”) “Енеїда” І.П. Котляревського піднесла національну культуру, уособила незнищенність української нації. Сміх поеми розбудив приспану свого часу думку українства, а її образи вплинули на зміцнення українського національного характеру.

Величезному успіхові “Енеїди”, надзвичайній популярності цього твору сприяла, передусім, перлистосяюча, дотепно гостра і невичерпно багата на жарт та іронію мова. В.Г. Короленко свого часу зазначав, що І.П. Котляревський перший почав писати мовою, якою говорило населення цілого краю, що не мало письменства. Він зробив цю м’яку, виразну, сильну, багату мовою літературною, і українська мова, яку вважали лише місцевою говіркою, з його легкої руки залунала так голосно, що звуки її розлетілись по всій Росії [3, 4]. Усвідомлення значення “Енеїди” І.П. Котляревського, на думку С.Я. Єрмоленко, важливе не тільки для історії літературної мови, а й для орієнтації в сучасних умовах її функціонування, адже норми нової (сучасної) літературної мови ведуть свій родовід із мовної практики І.П. Котляревського, що витворилася на основі середньонаддніпряньського діалекту [1, 51].

В арсеналі мовних засобів “Енеїди” важливу роль відіграють іменники, які звичайно виконують функцію онімних та апелятивних номінацій персонажів поеми. З-поміж них кількісно переважають найменування діяча та іменники, що позначають осіб за соціальним станом чи званням, зовнішніми чи внутрішніми ознаками, напр.: *бровар, воскобійник, верлань, гонець, горлань, косар, курохват, маляр, підсусідок, писарчук, поденицик, поромник, полковник, пушкар, ратник, смільчак, сотник, співак, урядник* та ін., напр.: *Були тут страшнії гармати. Од вистрілу дрижали хати, а пушкарі то клались ниць* [2, 142]; *Італіянець же маляр, іскваннійший на всякі штуки, співак, танцюра на всі руки* [2, 116]; *А Евр в поденицики найнявся, - як хочеш, так і помишляй!* [2, 116].

Лексико-семантичну групу іменників – найменувань осіб за етнічною та національною належністю в поемі представляють деривати із суфіксами *-ець, -ин/-анин, -ак, -ич, -ин* та ін. Пор.: *...Повзуть швейцарці черв'яками, голландці квакають в багні, чухонці лазять мурав'ями... Индиком ходить там гішпанець, кротом же лазить португалець, зіркує шведин вовком там, датчанин добре жеребцює, ведмедем турчин там танцює; побачите, що буде нам* [2, 83]. Іменники на *взірець турчин, шведин* у сучасній українській мові кваліфікують як архаїчні, реліктові лексичні одиниці, що виходять з активного вжитку. Трапляються вони здебільшого в усній народній творчості та в художніх творах історичної тематики.

У поемі “Енеїда” І.П. Котляревський створює яскраві, ніби вихоплені з гущі народного життя, образи героїв: *троянців, троян, троянства, славної троянської громади, енейців, козаків, лицарів*, словом, українців, ставить їх у правдиві життєві ситуації, переодягає їх у кобеняки, перелицьовує античні за походженням імена, пор.: *Невтесом всі його дражнили, по-нашому ж то звався Охрім* [2, 65]; *Поромцик їх щонайглавніший з Енеєм їздив всякий раз, йому слуга був найвірніший – по-нашому він звався Тарас* [2, 69].

Основними засобами іменування головного персонажа поеми є оніми й апелятивні іменникові номінації. Проте онімічне позначення Енея – це скоріше виняток, а не норма. Воно з'являється лише в деяких незвичних ситуаціях, а з огляду на те, що ситуації різні, то й імення героя варіюється: *пан Еней, Енесчко, Анхізенко, Еней Анхізович, Анхізович, Венерин син, Анхізів син, Анхізова дитина* та ін., напр.: *Дідона зараз одгадала, чого сумує пан Еней* [2, 43]; *Венера зачала благати і за Енесчка прохати, Вулкан йому щоб допоміг* [2, 159]; *Яга ся і заговорила, роззявивши свої уста: “Гай, гай же, слихом послухати, Анхізенка у віч видати, а як забрів ти в сі міста?”* [2, 74]; *Евандр мовчав і прислухався, слова Енеєві ковтав; то ус крутив, то осміхався, Енеєві одвіт сей дав:*

“Еней Анхізович, сідайте, турбації не заживайте” [2, 156]; *А вас, Анхізович, покiрно прошу Палланта доглядать* [2, 162].

Найчастіше Енея в поемі поіменовано лексемами *пан, лицар, сердега, сподар, гетьман, троянець, князь, зять, пройдисвіт і не промах, князь троянський, моторний смілий молодець* та ін., пор.: *І як доб’ється панської ласки Еней-сподар і князь троянський, то прийде сам в царський терем* [2, 134]; *Латин старий і полигався з Енеєм нашим молодцем, Еней і зятем називався, – но діло краситься кінцем* [2, 128]; *Еней пройдисвіт і не промах, в війні і взріс і постарів* [2, 205].

Найчастіше ж Енея названо троянцем, напр.: *Троянець я, Еней одважний, латинців ворог я присяжний* [2, 160]. Однак тональна амплітуда іменника *троянець* змінюється залежно від того, хто іменує його. В устах рутульця Турна ця лексема набуває зневажливого стилістичного забарвлення, пор.: *Тут Турн без пам’яті схватився, стояв, як в землю вритий стовп, од злості, з хмелю весь трусився і сна од яву не розчовп: “Кого – мене; і хто? – троянець! Голяк, втікач, приплентач, ланець”* [2, 132]. Як бачимо, до зневажливого *троянець* Турн додає лайливі *голяк, втікач, приплентач, ланець*. Крім того, він у ненависті до Енея називає його образливим словом *трояк*: *Так лїзьте ж до Енея раком, плазуйте перед сим трояком, він мир вам славний устриже* [2, 225].

Ображена Дідона називає Енея так: *Поганий, мерзкий, скверний, бридкий, нікчемний, ланець, кателік! Гульвіса, пакосний, пресидкий, негідний, злодій, єретик!* [2, 44]. Такими лайливими лексемами із семантикою особи досить насичений текст “Енеїди”. Вони є важливим елементом взаємної характеристики персонажів у їхніх діалогах чи монологіях або в авторській характеристиці. На цю особливість звернув увагу П.П. Плющ. Він, зокрема, зазначив, що серед епітетів важливе місце посідають епітети лайливі у зв’язку з тим, що сама лайка в бурлескній поемі органічно вплітається в мову “перелицьованих” богів і героїв як яскравий спосіб мовної характеристики персонажів [3, 9]. Ілюстрацією цього є, наприклад, характеристика Латина як дуже скупого царя, пор.: *Земелька ця була Латинська, завзятий цар в ній був Латин; старий скупиндя – скурвасинська, дрижав, як Каїн, за алтин* [2, 117]. Перевізника через річку Стікс Харона в поемі названо *старим дундуком*: *На прозьби уважав не дуже, злий з сина був старий дундук* [2, 132]. Плутона поіменовано поганцем, пекельним гаспидським коханцем, а Меркурій “*прискочив, мов котище мурий до сирних в маслі пирогів*”. Розгніваний Еней, звертаючись до Нептуна, говорить так: *“А ти з сідою бородою, пане добродію Нептун! Сидиш, мов демон, під водою, ізморцившись, старий шкарбун!”* [2, 63].

Велику групу в тексті твору охоплюють глузливі іменники, переважно суфіксальні найменування осіб із соціально-становим забарвленням, які вказують на бідність, безпритульність, блукання тощо. Так, троянці – *смалені, мов гиря, ланці, латинські постоянці, голе троянство, гольтіпаки, голодранці, ватага розбишак, поганці-бакаляри, вихідці-бурлаки, шатерники-цигани, поганці, дріб'язок* та ін. Пор.: *Еней прочумався, проспався і голодранців позбирав* [2, 112]; *Потім, до берега приставши, з троянством голим* всім своїм, на землю з човнів повстававши, спитавсь, *чи є що їсти їм?* [2, 33]; *Розгاردіяш настав троянцям, оп'ять забули горювать; буває щастя скрізь поганцям, а добрий мусить пропадать* [2, 72]; *Іще там єсть до півдесятка, но дріб'язок і гольтіпа, в таких не буде недостатка, хоть в день їх згине і копа* [2, 202]. Проте варто зазначити, що І.П Котляревський поіменовує троянців і як сміливих, мужніх воїнів.

Героїчні риси в зображенні побратимів Енея, презирство до смерті, весела вдача, український дух, самовідданість, рішучість, незламність присяги, дух козацького побратимства уособлюють такі найменування, як *гайдамаки, козарлюги, паненята, енейці, троянці, троянці-чуприндири, троянський народ, воїни, внуки славніших дідів*, напр.: *Но у троянського народу за шаг алтина не проси; Хто москаля обіхав зроду? А займеш – ноги уноси. Завзятого троянці кшталту, не струсять нічийого твалту і носа хоть кому утруть* [2, 136]; *Троянці наші чуприндири на землю скіць – як там були! І зараз стали розкладатись, копати, строїть, тащуватись* [2, 117]; *Що скаже світ про нас, трояни? А князь наш бідний що помислить? Адже за воїнів нас числить, за внуків славніших дідів* [2, 224]. Звертаючись до своїх побратимів, Еней наголошує на честі козацтва: *“Козацтво! Рицарі! Трояни! Храбруйте!”*; *“Імення рицарів прославить!”*.

Автор знаменитої поеми характеризує своїх героїв, широко використовуючи різноманітні суфіксальні типи іменників, що позначають осіб за певною дією, зовнішніми рисами чи внутрішніми ознаками, пор.: *Вулкан-коваль тоді трудився: Зевесу блискавку кував* [2, 159]; *Троянець Геленор одважний і, як буряк, червоний лик, горлань, верлань, кулачник страшний і щирий вендель-степовик* [2, 187]; *За сими плентавсь розбишака, Нептунів син, сподар Мезап, до бою був самий собака і лобом бився так, мов цап. Боєць, ярун і задирака, стрілець, кулачник і рубака* [2, 192]; *Латин старий не був рубака і воюватись не любив* [2, 137]; *Ремул, рутульської породи, троюрідний був Турну сват, хвастун і дурень од природи, що не робив, то все невлад* [2, 149].

Складником словотвірних виражальних мовних засобів “Енеїди” є іменники з модифікаційним словотвірним значенням “особа жіночої статі”. Згадане словотвірне значення зумовлене граматичною особливістю

твірної бази – належністю вихідного слова до чоловічого роду. Саме родова віднесеність відкриває можливості для творення похідних із модифікаційним значенням практично від кожного іменника чоловічого роду із значенням суб'єкта дії чи суб'єкта стану, пор.: *войовниця, говоруха, знахурка, троянка, чарівниця, цокотуха*, напр.: *В Сицилію якраз спустилась, човни троянські де були; і між троянок помістилась, которі човни стерегли* [2, 60]; *А послі танців варенухи по філіжанці піднесли, і молодиці-цокотухи тут баяндраси понесли* [2, 37]; *Камілла – страшна войовниця, і знахурка, і чарівниця, і скоро на бігу була* [2, 151].

Уведення до поетичного тексту “Енеїди” найменувань осіб жіночої статі на взірець *пащекуха, перекупка, моргуха, фіглярка, заушниця, брехачка, фіндюрка, звідниця* тощо зумовлено, передусім, тим чинником, що, з погляду суспільної моралі, автор висміює такі риси людської вдачі, як брехливість, крикливість, невихованість, шахрайство, скупість, нечупарність, звідництво та ін. Звідси й лайливе значення вжитих у поемі номінацій *ласуха, моргуха, пащекуха, брехуха, заушниця, звідниця, фіндюрка*, пор.: *Цібела же була ласуха, для збитню рада хоть на все; до того ж страшна говоруха, о всякій всячині несе* [2, 134]; *Не знаю – жінка чи панянка, а знаю, що була стара, скупа і зла, і воркотуха, наушниця і щебетуха, давала чиншу до двора* [2, 134]; *Ірися, цохла проклятуца, завзятіша од всіх брехух, олімпська мчалка невиспуца, крикливіша із щебетух* [2, 132]; *Мовчать! Прескверна пащекухо! – Юнона злобна пороцить. – Фіндюрко, яцірко, брехухо! – Як дам – очіпок ізлетить* [2, 197]; *Який ти світу повелитель і наш олімпський предводитель, коли проти фіндюрки нас?.. Всесвітня волоцюга мерзька, нікчемна звідниця пітерська для тебе луччая од нас* [2, 197].

Досить послідовно, здебільшого як засіб іронії, І.П. Котляревський уживає іменники-демінітиви та іменники-аугментативи, які є членами дериваційних субстантивних парадигм, напр.: *дитятко, царьок, панок, панночка, ненечка, старигань, бабище, дідище, п'янюга, писарчук, купчик* на ін. Пор.: *Один був Турн, царьок нешпетний, з Латином у сусідстві жив... І війська мав свого чимало, і грошиків таки брязчало, куди не кинь, був Турн царьок* [2, 119]; *І панночок фільтифікетних, лакеїв гарних і дотепних багацько дуже щось було* [2, 85]; *І ненечка моя рідненька у чорта десь тепер гуля* [2, 64]; *Хотів був хатку з ніжки спхнуть, як вийшла бабище старая, крива, горбатая, сухая* [2, 74]; *Прийшли на самий перевіз, де засмальцьований дідище вередовав, як в греблі біс* [2, 88]; *Гей ти, проклятий стариганю! На землю з неба не зиркнеш, не чуєш, як тебе я ганю!* [2, 63].

Семантика емоційно-оцінних лексем найкраще виявляється в контексті, тому взаємодія оцінних іменників із контекстом часто є домінують для актуалізації семантичних властивостей демінутивів і аугментативів, напр.: *Так кончили жизнь **козарлюги**, зробивши славніі услуги на вічність пам'яті своєї* [2, 181]; *Були там **купчики** проворні, що їздили по ярмаркам і на аршинець на підборний поганий продавали крам* [2, 93]; *Чи знаєш, він який **парнище**? На світі мало єсть таких, сивуху так, як брагу, хлище, я в парубках кохаюсь цих* [2, 58].

У поемі “Енеїда” трапляються найменування осіб, які експлікують іменники із власне українським суфіксом **-енк-о**, який свого часу був продуктивним в українській мові для творення похідних одиниць на позначення сина за ім'ям, професією, заняттям чи якоюсь властивістю батька, напр.: *Там правив каюком **Тигренко**, із Стехівки то **шинкаренко**, і вів з собою сто яриг* [2, 200]; *Цекул, пренестський **коваленко** в Латію з військом також пхавсь, так Сагайдачний з Дорошенком козацьким військом величавсь* [2, 48]; *Другим шляхом, з другого боку **Агамемноненко** Галес летить, мов поспіша до строку або в воді гарячий пес* [2, 149].

Особливістю мовотворчості І.П. Котляревського в поемі “Енеїда” є фразеологічні порівняння, що становлять узвичаєні в українській мові сталі вислови на означення предметів, але здебільшого осіб. Напр.: *Еней умився і убрався, **як парубійко до дівок*** [2, 40]; *Обмок в поту, якби купався, **мов з торгу в школу курохват*** [2, 45]; *І перевізник тут явився, **як циган, смуглої церкви був*** [2, 86]; *Прощалися і обнімались, слізьми гіркими обливались, – Анхіз кричав, **як в марті кіт*** [2, 111]; *Не в шутку молодець був жвавий, товстий, високий, кучерявий, обточений, **як огірок*** [2, 119]; *Як вість така дійшла до няньки, та очі вип'яла, **як баньки**, а з носа спали і очки* [2, 135]; *Зевес моргнув, **як кріль усами**, Олімп, мов листик, затрусивсь* [2, 194]. Наявність великої кількості таких порівнянь у поемі дослідники пояснюють конкретно-образним характером мови твору, бо фразеологічні порівняння – це засіб конкретизації образів, а також неперевершений засіб іронії, пор.: *Гай! гай! та нігди правди діти, брехня ж наробить лиха більми; сиділи там скучні пїйти, **писарчуки** поганих віри, великіі терпіли муки: їм зв'язані були і руки, **мов у татар терпіли плін**. От так і наш брат попадеться, що пише, не остережеться, який же втерпить його хрін* [2, 94].

Іронія є улюбленим стилістичним прийомом І.П. Котляревського. Вона, на думку П.П. Плюща, в “Енеїді” забарвлює суцільні великі контексти як природний обертон у загальному бурлескному тоні перелицьованої поеми. “Розумний, спостережливий, гостро дотепний, добрий знавець сучасного йому побуту і суспільного ладу, моральних вад люд-

ської вдачі, – зазначає дослідник, – він ніби з мудрою посмішкою і легким скепсисом дивиться на світ – на “олімпійський потрух” і на земну “веремію”. Звідси критичні нотки, іноді досить сильні, які додають до етнографічного реалізму поеми риси реалізму критичного” [3, 11].

Незважаючи на жанрову своєрідність поеми, її автор використовує мовні засоби, які передають гомін життя українського народу, його реалістичну специфіку, локалізацію подій в українській, насамперед у рідній письменникові полтавській, місцевості, пор.: *Латин по царському звичаю Енею дари одрядив: лубенського шмат короваю, корито опішнянських слив, горіхів київських смажених, полтавських пундиків пряжених; рогатого скота з Лип'янки, сивухи відер з п'ять з Будянки, сто решетилівських овець* [2, 128]; *Він дожидався тоді вертепа, хлистав з нудьги охтирський мед* [2, 165]; *Пора прибитись до землі та стать на Шведськую могилу* [2, 81]; *Шатнуйсь то в сей, то в той куток: в Іваики, Мильці, Пушкарівку, і в Будища, і в Горбанівку, тепер дівчат хоть гать гати* [2, 228].

Отже, життєво стверджувальна “Енеїда”, у якій оспівано мудрий і працьовитий український народ, яскраво представлено його етнічні стереотипи, створена силою неперевершеного таланту І.П. Котляревського. Феномен поеми в тому, що “в кожному її мотиві закорінена національна ідея” [1, 52]. Характер мовних засобів твору зумовлений його жанром, а гумор є відтворенням українського народного гумору, який щедро розсипано в жартівливих народних піснях, прислів'ях, приказках і приповідках, у дотепі народної мови.

1. Єрмоленко С.Я. Єдність мови та ідеї / С.Я. Єрмоленко // Рідний край. – 2000. – № 1 (2). – С. 51 – 56.

2. Котляревський І.П. Енеїда. Наталка Полтавка. Москаль-чарівник / І.П. Котляревський. – К.: Дніпро, 1987. – 360 с.

3. Плющ П.П. Біля джерел нової української літературної мови / П.П. Плющ // Мовознавство. – 1969. – № 5. – С. 4 – 11.

The article deals with the national picture of the world in the poem by I.P. Kotlyarevskyj. The nouns which perform nominative function of person in poetic text are analyzed in the article. World-building structure and special functions of names of persons of different features were determined.

Key words: *function, nominative, world-building structure, nouns, names of persons.*